4 *Η ελληνική γλώσσα στους όψιμους αιώνες του μεσαίωνα (1100 - 1453)*

Στο διάστημα αυτών των αιώνων συνέβησαν στην ιστορία του ελληνόγλωσσου λαού μια σειρά από γεγονότα που καθρεφτίζονται στην ιστορία της ελληνικής γλώσσας καί είχαν μια βαθιά επίδραση πάνω στην ίδια τη γλώσσα. Παρ' όλα αυτά πρέπει από την αρχή να διευκρινίσουμε ότι τα γεγονότα αυτά έχουν δευτερεύοντα χαρακτήρα. Η νεοελληνική γλώσσα πήρε τη μορφή της στην προηγούμενη περίοδο, κυρίως στο πρώτο μισό της. Το τυχαίο γεγονός — από γλωσσολογική άποψη, αν και για τον ιστορικό δεν υπάρχει θέμα τύχης βέβαια — να έχουμε πολύ περισσότερες ενδείξεις για την ομιλούμενη γλώσσα από τον όψιμο μεσαίωνα παρά από τον πρώιμο προσέλκυσε τους μελετητές προς τη μεταγενέστερη περίοδο. Το γεγονός επίσης ότι παρερμήνευσαν τη φύση της ανάμικτης γλώσσας στην οποία είναι γραμμένα, στην πλειονότητά τους, τα όψιμα μεσαιωνικά κείμενα έγινε αφορμή να χρονολογηθούν οι αλλαγές μέσα από τις οποίες σχηματίστηκε η νεοελληνική γλώσσα κατά πολλούς αιώνες αργότερα. Το ζήτημα αυτό συζητήθηκε ήδη στο πρώτο κεφάλαιο.

Στα τέλη του 11ου αιώνα το μεγαλύτερο μέρος της Μικράς Ασίας κυριεύτηκε και καταλήφθηκε από τους Σελτζούκους Τούρκους. Μεγάλες περιοχές στα δυτικά της περιοχής ανακτήθηκαν από τους Βυζαντινούς στο πρώτο μισό του 12ου αιώνα, αλλά η κατοχή τους ήταν αδύναμη και αβέβαιη. Ως τις αρχές του 13ου αιώνα η Μικρά Ασία είχε περάσει, στο μεγαλύτερο μέρος της, στα χέρια των Σελτζούκων ή των Τουρκομάνων που είχαν υποταχθεί στους Σελτζούκους. Μόνο στη δυτική και ανατολική άκρη υπήρχαν σημαντικές περιοχές που έμεναν ελεύθερες από τον τουρκικό έλεγχο: στα δυτικά και βορειοδυτικά, η αυτοκρατορία της Νίκαιας κρατούσε υπό τον έλεγχό της μια αρκετά μεγάλη και σταθερά διοικούμενη περιοχή, στα βορειοανατολικά, όπου η αυτοκρατορία της Τραπεζούντας κρατούσε τα παράλια από τη Σινώπη ως τα ανατολικά τμήματα της Τραπεζούντας και μερικές κοιλάδες που εκτείνονταν νότια στα βουνά του Πόντου και πολεμούσε με τους Τουρκομάνους για να κρατήσει την κυριαρχία στα ψηλά βοσκοτόπια, και στα νοτιοανατολικά, όπου η αρμενική ηγεμονία της Μικράς Αρμενίας είχε υπό τον έλεγχό της το μεγαλύτερο μέρος της Κιλικίας. Προς τις αρχές του 14ου αιώνα οι Τούρκοι, με ηγέτες τους Οθωμανούς εμίρηδες από τη βορειοδυτική Μικρά Ασία, έδιωξαν τους Βυζαντινούς από την ηπειρωτική Μικρά Ασία. Σε ελληνικά χέρια με ντόπιους Έλληνες ηγεμόνες παρέμειναν μόνο η ακτή του Εύξεινου Πόντου και οι ορεινές κοιλάδες της. Ως τα μέσα του αιώνα οι Οθωμανοί Τούρκοι, προσκαλεσμένοι από τη μια παράταξη ενός βυζαντινού πολέμου δυναστειών εγκαταστάθηκαν στη βαλκανική χερσόνησο. Στα τέλη του αιώνα το μόνο που απέμενε από τη Βυζαντινή αυτοκρατορία ήταν η ίδια η πρωτεύουσα, με μερικά τετραγωνικά χιλιόμετρα ξηράς γύρω της, η Θεσσαλονίκη με την κοντινή ενδοχώρα της, μερικά οχυρά σημεία στη βόρεια ακτή της θάλασσας του Μαρμαρά και το μεγαλύτερο τμήμα της Πελοποννήσου. Το 1453 οι Τούρκοι κατέλαβαν την Πόλη και λίγα χρόνια αργότερα την Πελοπόννησο και την αυτοκρατορία της Τραπεζούντας. Τα κοινά χαρακτηριστικά που έχουν τα περισσότερα μικρασιατικά ιδιώματα συγκριτικά με τα υπόλοιπα ελληνικά, αναμφίβολα αντικατοπτρίζουν αυτή την πρώιμη απομόνωση από την επίδραση του μητροπολιτικού κέντρου και τη στενότερη και οικειότερη επαφή που είχαν οι Έλληνες της Μικράς Ασίας με τον τουρκόγλωσσο πληθυσμό για πολλούς αιώνες. Η συρροή τουρκικών δάνειων λέξεων στη γλώσσα αρχίζει από αυτήν ακριβώς την περίοδο.

Αλλά τα χρόνια αυτά το Βυζάντιο έρχεται σε στενή και όχι πάντοτε φιλική επαφή και με τη δυτική Ευρώπη. Από τα τέλη του 11ου αιώνα αλλεπάλληλες στρατιές σταυροφόρων περνούσαν μέσα από το βυζαντινό έδαφος και σώματα Γάλλων, Ιταλών, Ισπανών και Γερμανών στρατιωτών άρχισαν να υπηρετούν ως μισθοφόροι υπό τη στρατιωτική διοίκηση των Βυζαντινών — κάτι που το κατέστησε αναγκαίο κυρίως η απώλεια της στρατιωτικής δύναμης σε άντρες στη Μικρά Ασία. Την ίδια περίοδο άρχισαν να δημιουργούνται στην Κωνσταντινούπολη και σε όλες τις παραλιακές πόλεις της Βυζαντινής αυτοκρατορίας παροικίες δυτικών εμπόρων. Οι εμπορευόμενοι προέρχονταν από το Αμάλφι, την Πίζα, τη Νάπολη, τη Φλωρεντία και άλλες πόλεις, όμως κυρίως ήταν άποικοι από τη Βενετία και τη Γένοβα. Μέσα σε ένα ασυνήθιστα μικρό χρονικό διάστημα

κατάφεραν να κυριαρχήσουν στο βυζαντινό θαλάσσιο διακομιστικό εμπόριο και να απομυζήσουν τα τεράστια αποθέματα χρυσού της αυτοκρατορίας διοχετεύοντάς τα στη Δύση. Οι λατινικές αυτές κοινότητες στην Πόλη και σε πολλά άλλα αστικά κέντρα της αυτοκρατορίας ήταν πολυάριθμες και εύπορες. Τα ανώτερα ηγετικά στρώματα των Βυζαντινών περιφρονούσαν αυτούς τους εμπόρους για την έλλειψη καλλιέργειάς τους, από την άλλη όμως μεριά συχνά έκλειναν μαζί τους συμφέρουσες συμφωνίες για να πουλήσουν τη σοδειά από τα τσιφλίκια τους. Το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού δεν τους είχε εμπιστοσύνη και οι σχέσεις τους ήταν συχνά τεταμένες ενώ καμιά φορά γίνονταν διωγμοί, όπως το 1182, όταν η βενετσιάνικη παροικία της Κωνσταντινούπολης κατασφάχτηκε.

Στα 1204 συνέβη η αλλαγή κατεύθυνσης της τέταρτης σταυροφορίας, η άλωση της Πόλης και η εγκαθίδρυση της ετοιμόρροπης λατινικής αυτοκρατορίας. Δεν υπήρχε πια το βυζαντινό κράτος με την κεντρική διακυβέρνηση. Στην Ήπειρο, στη βορειοδυτική Μικρά Ασία και στον Πόντο ξεφύτρωσαν ελληνικά κρατίδια διαδοχής. Το μεγαλύτερο τμήμα των δυτικών περιοχών της αυτοκρατορίας πέρασε στα χέρια των Λατίνων, που συχνά τις κράτησαν για αιώνες. Η Κύπρος που είχε πέσει στα χέρια του Ριχάρδου του Λεοντόκαρδου σε μια στιγμή αφηρημάδας, πέρασε στη δικαιοδοσία των Γάλλων Λουζινιανών και των φεουδαρχικών τους βαρόνων. Η Κρήτη έγινε ενετική κτήση και παρέμεινε στα χέρια τους ως το δεύτερο μισό του 17ου αιώνα. Η Ρόδος έπεσε στους Ιππότες του Αγίου Ιωάννου και τα νησιά των Κυκλάδων μοιράστηκαν ανάμεσα στη Γένοβα, τη Βενετία και ένα πλήθος ημιανεξάρτητων κρατιδίων που ιδρύθηκαν από δυτικούς τυχοδιώκτες. Την Εύβοια, όπως και έναν αριθμό οχυρών γύρω από την ακτή της Πελοποννήσου, τα πήραν οι Βενετοί. Το υπόλοιπο τμήμα της Πελοποννήσου αποτέλεσε το 'Πριγκιπάτο του Μορέως', που διοικούσε η οικογένεια των Βιλλεαρδουίνων· αργότερα όμως οι Βυζαντινοί κατάφεραν να ξαναπάρουν στην κατοχή τους το μεγαλύτερο μέρος της χερσονήσου. Η Αττική, η Βοιωτία και άλλα μέρη της κεντρικής Ελλάδας καταλήφθηκαν από τους Βουργουνδίους κυρίαρχους των Αθηνών, αργότερα Δούκες των Αθηνών — γεγονός που ερμηνεύει τον τίτλο 'Δούκας' που δίνουν στον Θησέα ο Δάντης, ο Βοκκάκιος, ο Τσώσερ και ο Σαίξπηρ. Βορειότερα, δημιουργήθηκε το εφήμερο βασίλειο της Θεσσαλονίκης. Ανάμεσα σ' αυτά τα κύρια κράτη και στα ενδιάμεσα κενά τους βρίσκονταν αρκετά μικροσκοπικά φεουδαρχικά κρατίδια, που τα σύνορά τους άλλαζαν διαρκώς και τα οποία συγχωνεύονταν ή διαχωρίζονταν ανάλογα με τις περιστάσεις του πολέμου ή των γάμων των δυναστειών. Τα Ιόνια νησιά μοιράστηκαν ανάμεσα στα ιταλικά πριγκιπάτα, που διοικούνταν κυρίως από την οικογένεια Tocco, και στις περιοχές επικράτειας των Βενετών.

Οι επιπτώσεις της λατινικής κατάκτησης ήταν πολύπλοκες. Λατινικές δάνειες λέξεις κατέκλυσαν τη γλώσσα — και σ' αυτά τα συμφραζόμενα το επίθετο 'λατινικός' δεν αναφέρεται στην κλασική γλώσσα της Ρώμης αλλά στα ρωμανικά, τα νεολατινικά δηλ. ιδιώματα που μιλιούνταν στον μεσογειακό χώρο. Οι ιταλικές λέξεις είναι ίσως οι συχνότερες. Τις περισσότερες όμως φορές προέρχονται από περιφερειακές διαλέκτους της ιταλικής γλώσσας, ιδιαίτερα από τα βενετσιάνικα. Δεύτερες σε συχνότητα έρχονται οι γαλλικές λέξεις και τέλος ακολουθεί μια πολύ μικρή, διάσπαρτη ποσότητα λέξεων από τα Προβηγκιανά, τα Καταλανικά, τα Ισπανικά κλπ. Θα περιμέναμε πως αυτές οι δάνειες λέξεις πρωτομπήκαν στα Ελληνικά στις περιοχές που βρίσκονταν στην κατοχή των ομιλητών των αντίστοιχων γλωσσών. Δεν υπάρχουν όμως άμεσες ενδείξεις γι' αυτό. Πρέπει εξάλλου να θυμόμαστε ότι η λατινική παροικία των ξένων ήταν αρκετά πολύγλωσση. Στην πραγματικότητα είναι ευκολότερο να καθορίσουμε τα σημασιολογικά πεδία, ως προς τα οποία γίνονταν δανεισμοί από συγκεκριμένες γλώσσες. Έτσι, το λεξιλόγιο του φεουδαρχικού δικαίου και της κατοχής ιδιοκτησίας είναι κυρίως γαλλικό, ενώ το λεξιλόγιο του εμπορίου και της ναυτιλίας κυρίως ιταλικό.

Η Φραγκοκρατία είχε όμως και σοβαρότερες συνέπειες. Το κύρος της λόγιας γλώσσας μειώθηκε αφού ολόκληρος ο κρατικός μηχανισμός, του οποίου και ήταν γλωσσικός φορέας, παραμερίστηκε. Το περίπλοκο εκπαιδευτικό σύστημα που διατηρούσε και ενστάλαζε τη χρήση της κατέρρευσε. Αυτό δεν σημαίνει ότι ο κόσμος άρχισε αμέσως να χρησιμοποιεί τη λαϊκή γλώσσα για φιλολογικούς σκοπούς. Πολλοί άνθρωποι προσπαθούσαν ακόμα να πραγματοποιήσουν το παλιό ιδανικό της αναλλοίωτης γραπτής γλώσσας. Ο Γρηγόριος ο Κύπριος, επειδή δεν μπορούσε να πάρει μια καλή αρχαϊστική παιδεία στην ιδιαίτερη πατρίδα του, που βρισκόταν στην κατοχή των Λουζινιανών, διέσχισε με τα πόδια μέσα στο χειμώνα τη Μικρά Ασία για να

συνεχίσει την εκπαίδευσή του στην Κωνσταντινούπολη που την είχαν ανακτήσει τότε οι Βυζαντινοί. Και η περίπτωσή του δεν αποτελεί ένα μεμονωμένο παράδειγμα. Στην αποκατεστημένη αυτοκρατορία των Παλαιολόγων είχαμε ένα είδος λογοτεχνικής αναγέννησης του παλιού τύπου. Το γεγονός αυτό μπορούμε να το κατανοήσουμε καλύτερα ως διεκδίκηση πολιτιστικής ανωτερότητας σε μια εποχή που δεν μπορούσε να γίνει λόγος για πολιτική ανωτερότητα. Οι μισητοί δυτικοί μπορεί να είχαν δύναμη, δεν είχαν όμως άμεση πρόσβαση στην αρχαιοελληνική σοφία και το χριστιανικό δόγμα που μόνο η γνώση της ελληνικής γλώσσας μπορούσε να δώσει. Αλλά στις μεγάλες περιοχές που έμειναν για ένα διαρκές χρονικό διάστημα στα χέρια των Φράγκων, η κατάσταση ήταν διαφορετική. Όχι μόνο αποκόπηκαν από το πολιτιστικό κέντρο της Πόλης και ήταν πολύ δυσκολότερο να πάρει κανείς μια μόρφωση παλιού τύπου, αλλά και ο κόσμος είχε καθημερινά μπροστά στα μάτια του το παράδειγμα των Φράγκων ηγετών που χρησιμοποιούσαν ολοένα και περισσότερο τη λαϊκή γλώσσα για διοικητικούς και φιλολογικούς σκοπούς. Το σημαντικότερο ήταν όμως πως η κλασική παιδεία δεν αποτελούσε πια το μονοπάτι που οδηγούσε στην κοινωνική αναρρίχηση. Γιατί δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι ένας από τους παράγοντες που προσέδωσαν στη λόγια γλώσσα την αίγλη της ήταν ότι η γνώση της μπορούσε να οδηγήσει σε υψηλές θέσεις του κράτους και της εκκλησίας. Ήταν ένα μέσο κοινωνικής ευκινησίας σε μια πολυταξική κοινωνία. Είναι σημαντικό ότι ο Γρηγόριος ο Κύπριος, που αναφέραμε μόλις παραπάνω, έγινε εν καιρώ Οικουμενικός Πατριάρχης. Αναμφίβολα πολλοί άλλοι νέοι που αντιμετώπισαν τις ίδιες δυσχέρειες στη συνέχιση των σπουδών τους, δεν ανέβηκαν αρκετά ψηλά ώστε να αφήσουν το σημάδι τους στην ιστορία· ορισμένες σταδιοδρομίες όμως ήταν ανοιχτές μόνο σε ορισμένα ταλέντα. Ωστόσο δεν γινόταν το ίδιο στην Κρήτη, στην Κύπρο ή στην Αττική, που ήταν κάτω από φράγκικη κατοχή.

Η λογοτεχνία σε μια γλώσσα που προσεγγίζει κάπως τη λαϊκή δεν άρχισε να γράφεται μόνο μετά τη φράγκικη κατοχή ούτε και περιορίστηκε στις φραγκοκρατούμενες περιοχές. Στα μέσα του 12ου αιώνα ο Θεόδωρος Πρόδρομος και ο Μιχαήλ Γλυκάς έγραψαν ποιήματα στην ομιλούμενη γλώσσα όπως και έργα στην καθαρολόγα λόγια γλώσσα. Αυτά είναι έργα που ανήκουν περισσότερο στο είδος της σάτιρας και όχι τόσο η

απαρχή της διείσδυσης της δημώδους γλώσσας στη λογοτεχνία. Η διείσδυση αυτή δεν συμβαίνει παρά στα τέλη του 13ου και στις αρχές του 14ου αιώνα, όταν γράφτηκαν μια σειρά από ιπποτικά μυθιστορήματα, 'ρομαντικές' έμμετρες μυθιστορίες για τον Αχιλλέα, τον Αλέξανδρο και τον Βελισάριο, σατιρικά ποιήματα κλπ., σε μια γλώσσα που πλησίαζε την ομιλουμένη της εποχής τους. Παρόλο που οι συνθήκες που δημιούργησαν οι Φράγκοι κατακτητές προώθησαν σίγουρα αυτή τη ρήξη με την παράδοση, δεν υπάρχει λόγος να πιστεύουμε ότι αυτή έλαβε χώρα αποκλειστικά και στο μεγαλύτερο βαθμό της μόνο ή κυρίως στα εδάφη κάτω από τη δυτική κυριαρχία. Φαίνεται πως ήταν περισσότερο το έργο ανθρώπων που ήταν πλήρως εξοικειωμένοι με τη γλωσσική και λογοτεχνική παράδοση κα αναζητούσαν ένα πιο ευέλικτο και εκφραστικό μέσο για τη βασικά 'ψυχαγωγική' λογοτεχνία. Το σοβαρό γράψιμο απαιτούσε ακόμα τη χρήση της λόγιας γλώσσας.

Οι μαρτυρίες για την ομιλούμενη γλώσσα γίνονται τώρα αφθονότερες από την προηγούμενη περίοδο. Το επικό ποίημα του Διγενή Ακρίτη που είναι του 10ου ή 11ου αιώνα, είναι γραμμένο, τουλάχιστον στις σωζόμενες παραλλαγές του, στη λόγια γλώσσα. Μια όμως παραλλαγή, από το χειρόγραφο του Εσκοριάλ, μας δείχνει πολλά γνωρίσματα της προφορικής γλώσσας και μερικοί μάλιστα μελετητές νόμισαν ότι το ποίημα γράφτηκε αρχικά στην ομιλουμένη και αργότερα 'βελτιώθηκε'. Φαίνεται, παρόλα αυτά, πιθανότερο να ήταν μια αρχικά 'λόγια' εκδοχή του ποιήματος που στη συνέχεια εκλαϊκεύτηκε. Επίσης το ποίημα *Σπανέας* είναι στη βάση του γραμμένο στη λόγια γλώσσα, ενώ που και που κάνει υποχωρήσεις στον προφορικό λόγο. Τα πρώτα σημαντικά μνημεία της ομιλουμένης είναι τα ποιήματα του Μιχαήλ Γλυκά και τα δημώδη ποιήματα του Θεόδωρου Πρόδρομου, που και τα δύο χρονολογούνται στα μέσα του 12ου αιώνα. Ο Γλυκάς γράφει σε ένα πολύ ανομοιογενές ύφος: χωρία γραμμένα σε λαϊκότερη γλώσσα εναλλάσσονται με χωρία που δεν εμφανίζουν σχεδόν κανένα δημώδες γνώρισμα. Τα Προδρομικά ποιήματα, όμως, αποτελούν μια πολύ πιο συνεκτική απόπειρα να αντικατοπτριστεί στη λογοτεχνία η καθημερινή ομιλία της Κωνσταντινούπολης. Είναι γραμμένα σε ανάμικτη γλώσσα, όπως όλα τα πρώιμα δημώδη ποιήματα. Η μεγαλύτερη όμως αναλογία αυτού του μίγματος

προέρχεται από τη ζωντανή γλώσσα, έτσι όπως την ανάπλασε ένας ευαίσθητος παρατηρητής.

Πολύ λίγα δημώδη κείμενα μπορούμε να αποδώσουμε στον 13ο αιώνα, περίοδο αναταραχής στον ελληνικό κόσμο. Αλλά γύρω στο 1300 γράφτηκε ένα μακρύ, έμμετρο χρονικό, το *Χρονικόν του Μορέως*. Υπάρχουν παραλλαγές αυτού του χρονικού στα Γαλλικά, τα Ιταλικά και τα Αραγονέζικα, και μερικοί μελετητές υποστήριξαν ότι πρωτογράφτηκε στα Γαλλικά και έπειτα μεταφράστηκε στα Ελληνικά. Όπως και να έχει το πράγμα, είτε πρόκειται για πρωτότυπο έργο είτε για μετάφραση, το κείμενο αυτό είναι το έργο ενός ποιητή που είχε πολύ λίγη ή και καθόλου επαφή με τη βυζαντινή παράδοση και τη λόγια γλώσσα. Πιθανόν να ήταν Γάλλος έποικος, δεύτερης ή τρίτης γενιάς, εξελληνισμένος γλωσσικά, που έβλεπε όμως τον κόσμο από τη σκοπιά του Γάλλου μετανάστη. Το κείμενο αυτό είναι ένα ντοκουμέντο σχεδόν καθαρής προφορικής γλώσσας. Η λέξη 'σχεδόν' έχει εδώ όμως σημασία. Όπως παρατηρήσαμε στο Κεφάλαιο 1, υπάρχουν σκόρπιες λέξεις και φράσεις της λόγιας γλώσσας, που συχνά τις μεταχειρίζεται ο ποιητής χωρίς να τις καταλαβαίνει, όπως η αρχαία ονομαστική *θυγάτηρ* που χρησιμοποιείται ως αιτιατική ή γενική. Βρίσκουμε επίσης δημώδεις τύπους που σήμερα, κατά κανόνα, δεν χρησιμοποιούνται στην ίδια διάλεκτο, όπως τα τρίτα πληθυντικά πρόσωπα σε *-ουν* και *-ουσι*. Ίσως να ήταν γνήσιοι εναλλασσόμενοι τύποι στην προφορική γλώσσα του συγγραφέα. Είναι όμως πιθανότερο πως χρησιμοποιεί μια ανάμικτη γλώσσα, ως αποτέλεσμα της έλλειψης γλωσσικού αισθήματος και όχι τόσο της συνειδητής προσπάθειας να υψώσει το ύφος του πάνω από τον καθημερινό λόγο.

Τέλος, έχουμε μια σειρά από αφηγηματικά ποιήματα, μερικά από τα οποία είναι διασκευές — και όχι μεταφράσεις — από δυτικά πρότυπα, ενώ άλλα είναι εξολοκλήρου ελληνικά στο θέμα τους, παρόλο που οφείλουν την τεχνοτροπία τους ως ένα βαθμό σε δυτικές επιδράσεις. Ορισμένα από αυτά τα βρίσκουμε σε αρκετές διαφορετικές παραλλαγές, και έχει γίνει η υπόθεση ότι ίσως να συντάχτηκαν προφορικά και να καταγράφτηκαν έπειτα στις διάφορες απαγγελίες τους.

Τα ποιήματα αυτά περιλαμβάνουν: τα ρομάντζα *Λίβιστρος και Ροδάμνη, Καλλίμαχος και Χρυσορρόη, Βέλθανδρος και Χρυσάντζα, Ιμπέριος και Μαργαρώνα, Φλώριος και Πλατζιαφλώρα*, τη *Διήγηση* του Απολλωνίου του Τύριου, την *Αχιλληίδα*, τη *Διήγηση του Βελισαρίου*, αρκετά ποιήματα για τον Τρωικό πόλεμο (από αυτά το μεγαλύτερο, αδημοσίευτο ακόμα, είναι μια άμεση ή έμμεση διασκευή του ποιήματος του Benoît de Sainte - Maure στα παλιά γαλλικά), μια παραλλαγή του ρομάντζου 'Αλέξανδρος', αρκετά σατιρικά ποιήματα του τύπου της *Φάρμας των Ζώων*, π.χ. *Πουλολόγος*, που το νόημα τους έχει χαθεί για μας σήμερα και διάφορα δευτερεύοντα έργα. Ο μόνος ποιητής που η ταυτότητά του μπορεί να καθοριστεί είναι ο Λεονάρδος Ντελλαπόρτας, ένας Κρητικός στην υπηρεσία της Βενετίας, που έγραψε ένα μακροσκελή διάλογο ανάμεσα στον ποιητή και την Αλήθεια, με πολλά αυτοβιογραφικά στοιχεία καθώς και τρία μικρότερα ποιήματα γύρω στις αρχές του 15ου αιώνα. Μια έκδοση αυτών των άγνωστων μέχρι τώρα ποιημάτων αναμένεται από τον καθηγητή Μ.Ι. Μανούσακα.[1]

Δεν μπορούμε να χρονολογήσουμε, ούτε καν κατά προσέγγιση κανένα από αυτά τα έργα, εκτός από τα ποιήματα του Ντελλαπόρτα, το ρομάντζο 'Αλέξανδρος' και ένα από τα ποιήματα με ζώα. Ούτε και μπορούμε να τα τοποθετήσουμε σε μια συγκεκριμένη περιοχή του ελληνικού κόσμου, με βάση τα γλωσσικά τους γνωρίσματα. Ο λόγος είναι πως είτε οι νεότερες διάλεκτοι δεν είχαν ακόμα διαφοροποιηθεί επαρκώς — πράγμα που φαίνεται απίθανο — είτε υπήρχε ακόμα, παρά τον πολιτικό κατακερματισμό του ελληνικού κόσμου, μια κοινή προφορική γλώσσα, τουλάχιστον ανάμεσα στους κατοίκους των αστικών κέντρων. Είναι ενδιαφέρον να συγκρίνουμε από αυτή την άποψη τα ποιήματα του Ντελλαπόρτα, που όσα αποσπάσματά τους έχουν δημοσιευτεί ως τώρα δεν δείχνουν κανένα τυπικό γνώρισμα του κρητικού ιδιώματος, με τα έργα της ακμής της κρητικής λογοτεχνίας του 16ου και 17ου αιώνα που υιοθετούν μια γλωσσική μορφή που βασίζεται στον ζωντανό προφορικό λόγο της Κρήτης.

Η πεζογραφία που είναι γραμμένη σε μια σχεδόν δημώδη γλώσσα είναι πολύ φτωχότερη. Ο κατάλογος αυτών των έργων ουσιαστικά εξαντλείται με το Χρονικό του Δούκα (ένα μίγμα δημοτικής και λόγιας γλώσσας), μερικά μικρά χρονικά, το κυπριακό χρονικό του Λεόντιου Μαχαιρά, τις Ασσίζες της Κύπρου (που αποτελούν μετάφραση) και έναν αριθμό από απλές

[1] Για τα ιπποτικά μυθιστορήματα και τα παρόμοια ποιήματα πβ. E.M. Jeffreys (1979), (1981), E.M. Jeffreys και M.J. Jeffreys (1979).

παραφράσεις έργων που πρωτογράφτηκαν στη λόγια γλώσσα.[2] Το Χρονικό του Μαχαιρά, όπως και οι Ασσίζες, είναι γραμμένο στο κυπριακό ιδίωμα. Όλα τα άλλα έργα δεν δείχνουν ιδιαίτερα ιδιωματικά γνωρίσματα. Από αυτή την περίοδο υπάρχει επίσης αρκετό αρχειακό υλικό, ένα μέρος του οποίου είναι γραμμένο στη δημώδη γλώσσα, ενώ στο σύνολό του είναι επηρεασμένο ως ένα βαθμό από αυτήν.

Αναμφίβολα, αυτή την περίοδο, είχαμε αλλαγές στην προφορά. Εκτός όμως από λίγες εξαιρέσεις που θα συζητηθούν παρακάτω, δεν επηρέασαν τη φωνολογική διάρθρωση της κοινής γλώσσας. Μπορούμε να διακρίνουμε πια τις απαρχές των σύγχρονων διαλέκτων, αν και τα κείμενα που φανερώνουν τα πάγια γνωρίσματα μιας συγκεκριμένης διαλέκτου μας έρχονται κάπως αργότερα· εξαίρεση αποτελούν τα κυπριακά κείμενα που αναφέραμε παραπάνω. Μερικές διάλεκτοι έχουν φωνολογική δομή που διαφέρει από τη φωνολογία της κοινής γλώσσας, π.χ. σχετικά με τη συμπεριφορά των άτονων φωνηέντων ή την ουράνωση του *-κ* σε *-κ̌-* πριν από ένα πρόσθιο φωνήεν. Μια φωνολογική αλλαγή στην κοινή γλώσσα που μπορεί να χρονολογηθεί με κάποια πιθανότητα σ' αυτή την περίοδο είναι η εξαφάνιση του τελικού *-ν*, εκτός αν ακολουθεί λέξη που αρχίζει από φωνήεν ή στιγμιαίο σύμφωνο, οπότε οι δύο λέξεις σχηματίζουν μια μόνο τονική ομάδα, π.χ. άρθρο + ουσιαστικό. Τα σχεδόν δημώδη κείμενα του 12ου αιώνα, όπως τα Προδρομικά ποιήματα, γενικά διατηρούν το τελικό *-ν*, υπάρχει όμως κάποια αβεβαιότητα στη χρήση του. Έτσι βρίσκουμε *βασιλέαν* και *βασιλέα*. Συχνά, υπάρχει τελικό *-ν* εκεί όπου ιστορικά δεν δικαιολογείται, π.χ. *θέλημα*, αλλά *θέλημάν του, τό στόμαν της, ἐκόπην τό ζωνάριν μου*. Κατά τον 15ο αιώνα το τελικό *-ν* φαίνεται να έχει εξαφανιστεί από την κεντρική περιοχή του ελληνόγλωσσου κόσμου, εκτός, όπως είδαμε, αν ακολουθεί φωνήεν ή στιγμικό σύμφωνο. Αλλά σε πολλές διαλέκτους, π.χ. της Κύπρου, της Δωδεκανήσου και της νότιας Ιταλίας, επιβιώνει ακόμα και προστίθεται κανονικά σε ορισμένους τύπους χωρίς να είναι ιστορικά δικαιολογημένο.* Έτσι στα Κυπριακά

* Από τα παραδείγματα που δίνονται τα *τ̌ερίν (<κηρί(ο)ν), βουνόν (< βουνός) είναι* "ιστορικά δικαιολογημένα", απλώς δεν προχώρησαν στην απόρριψη του τελικού *-ν*.

[2] Για την πρώιμη δημώδη λογοτεχνία πβ. Knös (1926), όπου υπάρχει μια πλήρης βιβλιογραφία, και για πιο πρόσφατα τον Beck (1971).

έχουμε τους τύπους *τ̌ερίν (κερί), βουνόν (βουνό)*, κλπ. αλλά και *πρόγραμμαν, πολλύν (πολύ), ἐξέβην (ἐξέβηκε)*, κλπ. Στις διαλέκτους που διασώζουν και επεκτείνουν τη χρήση του τελικού *-ν*, κατά κανόνα το *-ν* αφομοιώνεται με το αρχικό σύμφωνο της ακόλουθης λέξης στην ίδια λεξική ομάδα σύμφωνα με αρκετά περίπλοκους κανόνες. Το χαρακτηριστικό αυτό κάνει αυτές τις διαλέκτους στην αρχή δύσκολες στην κατανόησή τους από τους ομιλητές της κοινής δημοτικής. Είναι επίσης πιθανό πως κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου ορισμένοι συνδυασμοί συμφώνων που είχαν στιγμιαίο + στιγμιαίο, εξακολουθητικό + εξακολουθητικό και *σ* + εξακολουθητικό σημείωσαν αλλαγές στην προφορά τους, με συνέπεια όλες αυτές οι ομάδες να αναχθούν σε τριβόμενο + στιγμιαίο. Έτσι έχουμε:

κτ, *χθ* } > *χτ*
πτ, *φθ* } > *φτ*
σθ > *στ*
σχ > *σκ*

Οι μαρτυρίες όμως που έχουμε σε έγγραφα της εποχής για τις αλλαγές αυτές είναι σκόρπιες. Ακόμα και σήμερα, οι αλλαγές αυτές δεν έχουν ολοκληρωθεί, στο βαθμό που οι δάνειες λέξεις από τη λόγια γλώσσα έχουν την τάση να διατηρούν την παραδοσιακή τους προφορά. Ο τύπος *ελευθερία* είναι εξίσου κοινός, ίσως και κοινότερος, με τον τύπο *λευτεριά*. Επιπλέον, αν και το σύμπλεγμα *-σθ-* γίνεται κανονικά *-στ-*, η παράλληλη αλλαγή του *-σχ-* σε *-σκ-* πραγματοποιείται μόνο μερικά: οι λέξεις *σχολείο* και *άσχημος* είναι το ίδιο καλή δημοτική όπως και τα *σκολειό, άσκημος*. Η αλλαγή του *σφ* σε *σπ* που θα περίμενε κανείς, δεν έγινε. Τα ιδιώματα της νότιας Ιταλίας ακολούθησαν το δικό τους δρόμο σε σχέση με αυτά τα συμφωνικά συμπλέγματα. Στη Βονα τα αρχικά συμπλέγματα *πτ, φθ, κτ, χθ* και *σθ* εμφανίζονται ως *st*, π.χ. *está* από το *ἑπτά*, *stira* από το *φθείρα*, *ostró* από το *ἐχθρός*, *epiástina* από το *ἐπιάσθην* κλπ. Σε άλλα όμως χωριά της Καλαβρίας συναντάμε διαφορετικά σχήματα αφομοίωσης, π.χ. *aléftora (ἀλέκτωρ), nitta, niθta (νύκτα), ettá, eθtá (ἑπτά)*. Το ελληνικό ιδίωμα της Απουλίας αναπτύσσει το σύμπλεγμα *ft* από τα αρχικά συμπλέγματα *κτ, χθ*, κλπ., π.χ. *nifta*

(νύχτα), ftinó (κτηνόν), από τα αρχικά συμπλέγματα *πτ, φθ,* π.χ. *ftoxó (πτωχός), eftá (ἑπτά)* και από το αρχικό *σθ,* π.χ. *afté (ἐχθές).*[3]

Μια ακόμα αλλαγή που έγινε αυτή την περίοδο ήταν η συνίζηση του *ι* και του *ε* με το φωνήεν που τα ακολουθούσε, και ταυτόχρονα η μετακίνηση του τόνου. Έτσι η *καρδία* γίνεται *καρδιά, η μηλέα μηλιά, το παιδίου* έγινε *παιδιοῦ* κλπ. Αυτή η αλλαγή δεν συνέβη ταυτόχρονα σ' ολόκληρο τον ελληνικό κόσμο — πράγματι κάποιες διάλεκτοι διατηρούν ακόμα τον τύπο *καρδία* κλπ., ενώ άλλες ανέπτυξαν ένα ουρανικό στιγμικό σύμφωνο *-ki-, -gi-* από το προτονικό φωνήεν— και σε γραμματειακά κείμενα της περιόδου βρίσκουμε να χρησιμοποιούνται πλάι πλάι τύποι με και χωρίς συνίζηση. Είναι πολύ πιθανό πως και οι δύο τύποι συνυπήρχαν για καιρό στη ζωντανή γλώσσα και πως η επιλογή ανάμεσά τους εξαρτιόταν από το ρυθμό της ομιλίας και τις εξωγλωσσικές συνθήκες.

Η εξαφάνιση του τελικού *-ν* είχε μια δραστική επίδραση πάνω στα κλιτικά παραδείγματα. Όπως είδαμε, η μεγάλη πλειοψηφία των αρσενικών και θηλυκών ουσιαστικών είχαν προσαρμοστεί σε ένα μοναδικό κλιτικό παράδειγμα για τον ενικό αριθμό:

Αρσ.	Ονομ.	*-ας*	Θηλ.	Ονομ.	*-α*
	Γεν.	*-α*		Γεν.	*-ας*
	Αιτ.	*-αν*		Αιτ.	*-αν*

Η απώλεια του τελικού *-ν* περιόρισε τους τρεις τύπους αυτού του παραδείγματος σε δύο στην κοινή δημοτική:

Αρσ.	Ονομ.	*-ας*	Θηλ.	Ονομ.	*-α*
	Γεν.	*-α*		Γεν.	*-ας*
	Αιτ.	*-α*		Αιτ.	*-α*

Τα αρσενικά ονόματα σε θέματα σε *-ο-* διατήρησαν τρεις τύπους στον ενικό:

Ονομ.	*-ος*
Γεν.	*-ου*
Αιτ.	*-ο*

[3] Rohlfs (1950) 54, 57-8, 65.

Εμφανίστηκε μια νέα κατηγορία ουδέτερων ονομάτων σε *-ι,* με γενική σε *-ίου,* που έγινε *-ιοῦ* με την ίδια μετάθεση του τόνου που έκανε το *-ία* να γίνει *-ιά.*

Έχουμε, λοιπόν, αρσενικά σε *-ος,* αρσενικά σε *-ας, -ης* (και λιγότερο συχνά σε *-ες, -ους),* θηλυκά σε *-α (-ία, -ιά), -η* (και μερικά σε *-ου* και κύρια ονόματα κλπ. σε *-ω),* ουδέτερα σε *-ο* και *-ι.* Ο πληθυντικός των αρσενικών και των θηλυκών είναι άλλοτε ισοσύλλαβος και άλλοτε ανισοσύλλαβος (*-άδες, -ίδες* κλπ.), ενώ η κατανομή των τύπων του πληθυντικού αριθμού ανάμεσα στους διάφορους τύπους του ενικού είναι πολύ αβέβαιη. Όλα αυτά τα σχήματα, μαζί με τα ουδέτερα σε *-μα,* γεν. *-ματος,* ερμηνεύουν τη συντριπτική πλειοψηφία των ουσιαστικών της ζωντανής γλώσσας. Διατηρούνται και ορισμένα άλλα κληρονομημένα σχήματα, π.χ. ουδέτερα σε *-ος,* γεν. *-ους,* θηλυκά σε *-ις,* γεν. *-εως,* που ωστόσο συναντιούνται σε έναν περιορισμένο αριθμό λέξεων και δεν είναι παραγωγικά. Αν εξετάσουμε 100 στίχους από το *Χρονικό του Μορέως,* θα βρούμε μόνο τα εξής ουσιαστικά που δεν ακολουθούν ένα από τα παραπάνω κλιτικά παραδείγματα: *τὸ πλῆθος, τοῦ πρίγκηπος* (λίγους στίχους πιο πάνω απαντά η κανονική ονομαστική *ὁ πρίγκιπας, τὸ πλοῦτος* (δύο φορές), *τὸ μέρος, τὰς χεῖρας.* Όλα τα επίθετα προσαρμόστηκαν με διάφορες αναλογικές διαδικασίες ώστε να διαχωρίζουν τα τρία γένη με τρεις ξεχωριστούς τύπους. Τα κληρονομημένα από τα αρχαία δικατάληκτα επίθετα σε *-ος, -ον* απέκτησαν και θηλυκό τύπο σε *-η (-α):* η διαδικασία αυτή βρισκόταν ήδη σε δράση από τα αρχαία Ελληνικά και είχε προχωρήσει σημαντικά στη κοινή. Τα επίθετα σε *-ης, -ες* προσαρμόστηκαν με διάφορους τρόπους: είτε με μεταπλασμό τους σε *-έος, -έα, -έον* ή *-ος, -η, -ο,* είτε με τη δημιουργία θηλυκών θεμάτων σε *-α* και ουδέτερων σε *-ικό,* κλπ. Άλλα επίθετα, που αρχικά είχαν συμφωνόληκτο θέμα, αντικαταστάθηκαν από τύπους σε *-ος, -η, -ο·* έτσι, ήδη στην κοινή στη θέση του *μέλας* έχουμε το *μέλανος* ή *μελανός* και αντί του *εὐσχήμων,* το *εὔσχημος* κλπ. Τα επίθετα σε *-ύς, -εῖα, -ύ* παραμένουν σε ζωντανή χρήση, αφού από την αρχή διακρίνουν τα τρία γένη. Το επίθετο *πᾶς, πᾶσα, πᾶν,* παρόλο που ξεχωρίζει τα τρία γένη, παραμερίστηκε από το *ὅλος* (πβ. την αντικατάσταση του *omnis* από το *totus* στα λαϊκά Λατινικά). Το γεγονός ότι οι μετοχές δεν ήταν πια κλιτές (βλ. παρακάτω) συνέβαλε στην εξαφάνιση των συμφωνόληκτων επιθέτων.

Στο ρήμα, οι χρονικές διακρίσεις περιορίζονται στην ορι-

στική. Τα δύο θέματα, που πάνω τους δομείται το ρήμα, εξυπηρετούν κυρίως τη διάκριση των ρηματικών τρόπων, και στην υποτακτική, προστακτική και το απαρέμφατο (σ' ό,τι απομένει απ' αυτό) τα θέματα ξεχωρίζουν μόνο τους ρηματικούς τρόπους. Ως ένα σημείο, εξαιτίας αυτού του γεγονότος και εν μέρει εξαιτίας της αβεβαιότητας με την οποία αντιμετωπίζονταν οι συντάξεις της μετοχής στην κοινή και στα πρώιμα μεσαιωνικά Ελληνικά, οι ενεργητικές μετοχές παραμερίζονται από ένα μόνο επιρρηματικό τύπο σε *-οντα*, και αργότερα *-οντας* που δεν έχει κανένα χρονικό περιεχόμενο πβ. *Βέλθανδρος και Χρυσάντζα* 395: *βλέποντα καὶ τὸ ζῴδιον θλιμμένα νὰ ἱστέκη*, 1010 *ἀκούοντα ὁ Βέλθανδρος οὐδὲν ἀπολογήθη· Χρονικό του Μορέως*, πρόλ. 18: *ἰδόντας τοῦθ' ὁ ἅγιος· Αχιλλής* 1464: *βλέποντας τοὺς ἀγούρους* (πβ. 1343 *ἰδόντας δὲ τὸ θέαμαν)*. Στο στάδιο αυτό, οι επιρρηματικές μετοχές ή γερούνδια σε *-οντας* μπορούν να σχηματιστούν και από το ενεστωτικό και από το αοριστικό θέμα, και διαφέρουν μόνο ως προς τον ρηματικό τρόπο. Στα μετέπειτα Ελληνικά, ο σχηματισμός γίνεται μόνο από το ενεστωτικό θέμα. Η εξαφάνιση των παλιών ενεργητικών μετοχών φαίνεται πως έγινε ανάμεσα στον 12ο και 14ο αιώνα.

Τα ποιήματα του Πτωχοπρόδρομου χρησιμοποιούν τις μετοχές σύμφωνα με τους κανόνες της αρχαίας γλώσσας, ενώ το *Χρονικό του Μορέως* δείχνει πλήρη αποτυχία στον χειρισμό των κλιτών τύπων των μετοχών. Έτσι βρίσκουμε *ἀκούσων ταῦτα* (προορισμένο για αοριστική μετοχή), *ἰδόντας γὰρ οἱ προεστοί, οἱ Φράγκοι... σφάζοντα, οἱ Φράγκοι... σκοτώνων, σκοπῶντα λογιζόμενος, διαβόντα ὁ καιρός, διαβὼν ὁ καιρός, λέγοντα καὶ ἀρνούμενος*, κλπ. Ίσως όμως η αλλαγή αυτή να συνέβη νωρίτερα στην Πελοπόννησο από ό,τι στην Πόλη ή ίσως ο Πρόδρομος να βάζει ασυναίσθητα στα δημώδη ποιήματά του σχήματα της λόγιας γλώσσας. Οι παθητικές μετοχές σε *-όμενος* και *-μένος* παρέμειναν κλιτές.[4]

Είδαμε πως ο σχηματισμός του μέλλοντα ήταν σε ρευστή κατάσταση. Η ρευστότητα αυτή συνεχίστηκε και σ' αυτή την περίοδο. Η περίφραση με το *ἔχω* + απαρέμφατο γίνεται ολοένα σπανιότερη. Κατά ένα μέρος της την αντικαθιστά το *ἔχω νὰ*+ υποτακτική, μέσα στη γενική διαδικασία της εξαφάνισης του απαρεμφάτου μαζί με τους άλλους απρόσωπους ρηματικούς

[4] Mirambel (1961α).

τύπους. Οι βασικότεροι αντικαταστάτες της είναι όμως οι περιφράσεις με το *θέλω*: *θέλω* + απαρέμφατο, *θέλω νὰ* + υποτακτική, *θὲ νὰ* + υποτακτική (η παλιότερη μαρτυρία της είναι ο κυπριακός τύπος *θεννὰ* τον 12ο αιώνα), *θὰ νὰ* + υποτακτική. Ο τύπος *θὲ* και ο τύπος *θά*, που προήλθε από φωνηεντική αφομοίωση, ίσως να κατάγονται από τον αμετάβλητο τύπο *θέλει* και όχι από τους προσωπικούς τύπους *θέλω, θέλεις* κλπ.· το πρόσωπο δηλώνεται επαρκώς από τους τύπους της υποτακτικής. Ένας παρόμοιος άκλιτος τύπος από ένα ρήμα που σημαίνει 'επιθυμώ' ακολουθούμενος από μια υποτακτική που δείχνει το πρόσωπο απαντά και σε άλλες βαλκανικές γλώσσες. Η σχέση όμως ανάμεσα σ' αυτές τις εκ πρώτης όψεως παράλληλες γλωσσικές εξελίξεις δεν είναι ξεκαθαρισμένη[5]. Παρ' όλα αυτά την περίοδο που εξετάζουμε, μελλοντικές περιφράσεις με το *θέλω* εξακολουθούν να χρησιμοποιούνται στη ζωντανή γλώσσα, αν και κατά κανόνα το απαρέμφατο είχε αντικατασταθεί από το *νὰ (ἵνα)*+ υποτακτική στις άλλες συντάξεις.

Μια συνέπεια της δημιουργίας μιας σειράς μελλοντικών περιφράσεων με το *θέλω* ήταν να απελευθερωθεί η περίφραση με το *ἔχω* + απαρέμφατο (κατά κανόνα αορίστου) για άλλες συντακτικές χρήσεις. Η περίφραση αυτή, όπως είδαμε, αποτελούσε στα πρώιμα μεσαιωνικά Ελληνικά ένα από τα υποκατάστατα του μέλλοντα. Αν η σημασία του *ἔχω ποιῆσαι* μπορεί να αλλάξει από το 'μπορώ να κάνω' στο 'θα κάνω', τότε η περίφραση *εἶχα (εἶχον) ποιῆσαι* μπορεί να πάρει τη σημασία 'θα έπρεπε να κάνω' ή 'θα έκανα' ή 'θα είχα κάνει'. Πράγματι βρίσκουμε τη σημασία αυτή σε κείμενα της όψιμης κοινής και της πρώιμης μεσαιωνικής περιόδου, π.χ. *Πράξ. Φιλίππου* 58.15 *εἰ δὲ καὶ σὺ τοιαῦτα πράγματα ἑώρακας (ἑωράκεις) οὐκ εἶχες ταραχθῆναι ἐπὶ τούτοις;* Μαλάλας 128.5 *εἶχον δὲ καὶ τὰς ναῦς καῦσαι οἱ βάρβαροι, εἰ μὴ νὺξ ἐπῆλθε.* Εφόσον η οριστική του υπερσυντέλικου χρησιμοποιήθηκε στην όψιμη κοινή και ως δυνητική υποθετική ή για το μη πραγματικό στο παρελθόν, ήταν αναμενόμενο να χρησιμοποιηθεί το *εἶχα* + απαρέμφατο αορίστου ως υπερσυντέλικος, για να δηλώσει μια προγενέστερη από μια άλλη πράξη στο παρελθόν. Τα πρωιμότερα σίγουρα παραδείγματα τα βρίσκουμε σε κείμενα

[5] Sandfeld (1930) 180-5· Havránek (1966)· Reichenkron (1962)· Dècsy (1973) 105-22, Haarmann (1976) 77-96.

αυτής της εποχής. Στο *Χρονικό του Μορέως* έχουμε τα ακόλουθα παραδείγματα:

ἔβαλαν τὸν βασιλέαν ἐκεῖνον
εἰς τὸ σκαμνὶ τῆς βασιλείας ὅπου τὸ εἶχεν χάσει (622-3),

κ' ηὗραν ἐκεῖ ὅτι εἶχε ἐλθεῖ ἐτότε ὁ Μέγας Κύρης
ἐκ τὸ ῥηγάτο τῆς Φραγκίας, ὅπου τὸν εἶχεν στείλει
... ὁ πρίγκηπας Γυλιάμος (4365 κε.)

οὕτως καθὼς τὸ εἴχασιν συμβουλευτῆ εἰς τὸ πρῶτον (6640).

Σε δύο χωρία ένα από τα χφφ του *Χρονικού* έχει *εἶχα* +αοριστικό απαρέμφατο ενώ το άλλο τη γραφή *ἤμουν* + μετοχή αορίστου, μια καθαρή ένδειξη πως η περίφραση *εἶχα* + αοριστικό απαρέμφατο υποκαθιστά στη λειτουργία τον υπερσυντέλικο.

5770	*εἶχεν ἐρωτήσεινε*	P	*ἦτον ἐρωτήσοντα*	H
	εἶχεν ἀποθάνει	P	*ἦτον ἀποθάνοντα*	H

Το επόμενο βήμα — που ήταν δυνατό να γίνει μόνο αφού η περίφραση *ἔχω* + απαρέμφατο παραγκωνίστηκε από περιφράσεις με το *θέλω* για να δηλωθεί η έννοια του μέλλοντα — ήταν να χρησιμοποιηθεί το *ἔχω* + αοριστικό απαρέμφατο για μια πράξη που ολοκληρώθηκε στο παρελθόν, δηλ. να χρησιμοποιηθεί στη θέση του παλιού παρακειμένου. Τέτοια παραδείγματα συναντάμε ήδη στο *Χρονικό*, π.χ.

ὁ κάποιος Φράγκος εὐγενής, ἄνθρωπος παιδεμένος,
ἀπὸ τὴν πόλιν ἔχει ἐλθεῖ ἀπὸ τὸν βασιλέαν (4900-1)

Η παλιά μελλοντική περίφραση με το *ἔχω* + απαρέμφατο απαντά ακόμα στο *Χρονικό*, είναι ενδεικτικό όμως ότι χρησιμοποιείται σχεδόν αποκλειστικά σε δευτερεύουσες προτάσεις που εισάγονται με το *νά*, π.χ.

καὶ θέλω νὰ σᾶς ἔχω εἰπεῖ περὶ τοῦ ῥόϊ Κάρλου (6773)

— μια ενδιαφέρουσα συγχώνευση δύο μελλοντικών περιφράσεων που ανήκουν σε δύο διαφορετικούς γλωσσικούς σταθμούς.

Στο *Χρονικό της γλυκείας χώρας Κύπρου* του Μαχαιρά το *εἶχα* + αοριστικό απαρέμφατο χρησιμοποιείται κανονικά ως υπερσυντέλικος, π.χ. *εἶχεν πεθάνειν, εἶχεν πιάσειν, τὸν πύργον τὸν εἶχαν πάρειν οἱ Τοῦρκοι.* Αυτά είναι και τα πρωιμότερα δείγματα μιας συντακτικής δομής που δεν εδραιώθηκε σταθερά παρά στον 17ο αιώνα και που στα Νεοελληνικά μας δίνει έναν από τους δύο εναλλακτικούς τύπους για τον παρακειμένο: *ἔχω γράψει* και *ἔχω γραμμένο* (σχετικά σπάνιος).[6]

Η γλώσσα των δημωδών κειμένων μας δείχνει κάποια αβεβαιότητα ως προς τη χρήση κάποιων προσωπικών καταλήξεων των ρημάτων, που σήμερα είτε ανήκουν σε διαφορετικές διαλέκτους είτε συνυπάρχουν σε ορισμένες μόνο, ιδιάζουσες διαλέκτους, όπου χρησιμοποιούνται πλάι πλάι. Έτσι, στο τρίτο πρόσωπο του πληθυντικού της οριστικής του ενεστώτα και των δύο υποτακτικών βρίσκουμε τις καταλήξεις *-ουν* και *-ουσι* και στους αντίστοιχους χρόνους του παρακειμένου και του αορίστου, στην οριστική, βρίσκουμε *-αν* και *-ασι* (και καμιά φορά τον λόγιο τύπο *-ον*), μαζί με την κατάληξη *-οσαν*, την καταγωγή της οποίας έχουμε συζητήσει (σ. 45-6). Επειδή το τελικό *-ν* ήταν ασταθές, συχνά βρίσκουμε τύπους σε *-ουνε, -ανε* ως αποτέλεσμα της προσπάθειας να κρατηθεί η διάκριση της προσωπικής κατάληξης και επίσης να διατηρηθεί ισοσυλλαβία στο κλιτικό παράδειγμα του πληθυντικού. Μερικές νεοελληνικές διάλεκτοι χρησιμοποιούν κανονικά αυτούς τους τύπους. Στη μέση και την παθητική φωνή επικρατεί ακόμα μεγαλύτερη αταξία. Δίπλα στους λόγιους τύπους *-όμην, -εσο, -ετο* βρίσκουμε *-ούμουν, -ούσουν, -όταν* (η καταγωγή του φθόγγου *-ου* είναι αβέβαιη)· κοντά στα λόγια *-όμεθα, -έσθε, -οντο* βρίσκουμε *-όμεστα* (κατ' αναλογία με το δεύτερο πληθυντικό πρόσωπο), *-εστε* (μέσω φωνητικής εξέλιξης), *-ουνταν* (και καμιά φορά τον υβριδικό τύπο *-ούντασιν*, αν δεν είναι ψευδοχυδαϊσμός στα Προδρομικά ποιήματα).[7] Στον παθητικό αόριστο, η κατάληξη *-θηκαν* αντικατέστησε την *-θην* (ο καθοριστικός παράγοντας ήταν ίσως η ρευστότητα του τελικού *-ν*) ενώ στα άλλα πρόσωπα τύποι με *-κ-* εμφανίζονται δίπλα σε τύπους χωρίς *-κ-*. Έτσι στο τρίτο πληθυντικό πρόσωπο έχουμε *-θησαν, -θηκαν* και *-θήκασι.* Στα ρήματα που τονίζονται στη λήγουσα — τα παλιά συνηρημένα

[6] Πβ. Aerts (1965) 178-83 για την εξέλιξη αυτή.
[7] Πβ. Ruge (1973).

ρήματα — η σύγχυση ανάμεσα στα αρχικά ρήματα σε *-άω* και στα αρχικά ρήματα σε *-έω* οδήγησε στη δημιουργία ενός κοινού σχηματιστικού παραδείγματος, ιδιαίτερα στη μεσοπαθητική φωνή, π.χ. *φοβοῦμαι, φοβᾶσαι, φοβᾶται·* βρίσκουμε όμως και τύπους σε *-ιέσαι, -ιέται*, π.χ. *πουλειέται, ἀγωνιέσαι.*[8] Ο παρατατικός των ρημάτων που τονίζονται στη λήγουσα σχηματίζεται με διάφορους τρόπους: σε *-οῦσα, -οῦσας, -οῦσε* κλπ. κατ' αναλογία με το τρίτο πληθυντικό πρόσωπο *-οῦσαν*, σε *-αγα, -αγας, -αγε* κλπ. Οι νεοελληνικές διάλεκτοι εμφανίζουν μια μεγάλη ποικιλία ως προς τον σχηματισμό αυτού του χρόνου και τα μικρασιατικά ιδιώματα έχουν αναπτύξει έναν αριθμό σχημάτων, που είναι άγνωστα στις υπόλοιπες περιοχές του ελληνόγλωσσου κόσμου.[9]

Η ύπαρξη στην πρώιμη δημώδη λογοτεχνία τόσο πολλών διαφορετικών ρηματικών τύπων μας θέτει προβλήματα, για τα οποία αυτή τη στιγμή δεν έχουμε καμιά απάντηση. Οι αρχαιότροποι τύποι μπορούν να εξαλειφθούν με το σκεπτικό ότι οφείλονται σε λόγια και φιλολογική επίδραση. Συνυπήρχαν πραγματικά όμως στη ζωντανή γλώσσα οι τύποι *-ουν* και *-ουσι, -ετον* και *-οταν;* Οι τύποι αυτοί ήταν σίγουρα μέρος της προφορικής γλώσσας σε διαφορετικά μέρη του ελληνόγλωσσου κόσμου.[10] Το γεγονός αυτό μας φέρνει όμως μπροστά στο πρόβλημα της καταγωγής της κοινής ομιλούμενης γλώσσας του 19ου και 20ου αιώνα. Σχετίζεται η κοινή αυτή με την κοινή προφορική γλώσσα του αστικού, τουλάχιστον, πληθυσμού στην όψιμη βυζαντινή περίοδο, που καθρεφτίζεται, έστω και ελλιπώς, στη γλώσσα της πρώιμης δημώδους ποίησης; Ή μήπως οι ποιητές αυτοί γράφουν σε ένα τεχνητό αμάλγαμα από γλωσσικούς τύπους που ανήκουν σε διαφορετικές διαλέκτους, τις οποίες άκουγαν να μιλούν οι αγράμματοι; Με άλλα λόγια, η ποίηση αυτή είναι ένα είδος αποτυχημένης προσπάθειας για μίμηση της ζωντανής γλώσσας από ανθρώπους, που ο μόνος οικείος εκφραστικός τους τρόπος ήταν η λόγια γλώσσα; Απαντώντας με ένα ξερό ναι ή όχι σε οποιοδήποτε από αυτά τα

[8] Για τη νεοελληνική χρήση των προσωπικών καταλήξεων όσον αφορά τα συνηρημένα ρήματα πβ. την ενδιαφέρουσα επισκόπηση στον Ebbesen (1979).

[9] Πβ. Κοντοσόπουλος (1981) 9.

[10] Χατζιδάκις (1905) 37.

ερωτήματα απλουστεύουμε τα πράγματα υπερβολικά. Κλίνω όμως προς την άποψη —μαζί με πολλούς άλλους μελετητές— πως στα όψιμα βυζαντινά χρόνια υπήρχε στην πρωτεύουσα και στις αστικές περιοχές που συνδέονταν μαζί της μια κοινή ομιλούμενη γλώσσα, στην οποία ήταν αποδεκτοί πολλοί εναλλακτικοί τύποι που ανήκαν ιστορικά σε διαφορετικές διαλέκτους. Στην Κωνσταντινούπολη, περισσότερο από οπουδήποτε αλλού, αναμειγνύονταν άνθρωποι από κάθε γωνιά του ελληνόγλωσσου κόσμου.

Στο χώρο της σύνταξης, η πιο σημαντική εξέλιξη της περιόδου αυτής είναι πως όλες οι προθέσεις συντάσσονται πια με αιτιατική. Έτσι στα Προδρομικά ποιήματα βρίσκουμε σε διαδοχικούς στίχους (3.38-9): *ἀπὸ τῆς ἐκκλησίας* και *ἀπὸ τὸν ὄρθρον.* Στο *Χρονικό του Μορέως* βρίσκουμε *μὲ τὸν ρόϊ, μετ' αὐτήν* (και τα δύο με την έννοια της συνοδείας), *ἀπὸ τὸ ἄλογον,* σε δύο διαδοχικούς στίχους (2496-7) *μὲ τὴν βουλὴν ὅπου εἶχεν* και *μετὰ χαρᾶς, ἐκ τὸν φόβον, ἀπάνω τους.* Στο *Λίβιστρο και Ροδάμνη* βρίσκουμε *ἀπὸ χώραν, μὲ τὸ λιτάριν, ἐκ τὰ δάκρυα,* σε δύο διαδοχικούς στίχους (947-8) *μὲ τὸ βουκέντριν, μετὰ γραμμάτων.* Στη *Διήγηση του Βελισαρίου* βρίσκουμε *δίχως ταραχήν, μὲ τὰ χρυσᾶ κουδούνια, ἐκ τὴν χαράν, μετὰ τὸν Βελισάριον* (συνοδεία). Στα ποιήματα του Ντελλαπόρτα συναντάμε *μὲ λύπην, ἀντὶς ἐμέ, ἐκ τὴν πικρὰν τὴν συμφοράν.* Ο αριθμός των παραδειγμάτων με αιτιατική είναι τόσο πολύ μεγαλύτερος ώστε η χρήση της γενικής θα πρέπει να θεωρηθεί περισσότερο ως συνέπεια της επίδρασης της λόγιας γλώσσας, παρά σαν ένας γνήσιος εναλλακτικός τύπος της προφορικής γλώσσας. Το αποτέλεσμα της σύνταξης των προθέσεων με αιτιατική ήταν να εξαλειφθούν οι παλιές διακρίσεις ανάμεσα στα *μετὰ* + γεν. 'μαζί' και *μετὰ* + αιτ. 'υστερα', διὰ + γεν. 'με' και *διὰ* + αιτ. 'εξαιτίας', *κατὰ* + γεν. 'εναντίον' και *κατὰ* + αιτ. 'σύμφωνα με', *παρὰ* + γεν. 'από' και *παρὰ* + αιτ. 'αντίθετα με, κατά μήκος', κλπ. Αυτό ερμηνεύει αναμφίβολα και την ανάπτυξη των σύνθετων προθέσεων, που είναι ιδιαίτερα έκδηλη στην περίοδο αυτή. Όταν η πρόθεση *με (τά)* + αιτ. παίρνει τη σημασία 'μαζί με', η παλιά σημασία της *μετὰ* + αιτ. εκφράζεται με το *ὕστερ' ἀπὸ* και τα παρόμοια. Κατά τον ίδιο τρόπο το *μέσα εἰς* παίρνει τη θέση του *ἐντὸς* + γεν. Μερικές από τις κληρονομημένες προθέσεις πέφτουν σε αχρησία αυτή την περίοδο, εκτός από ορισμένες περιπτώσεις στερεό-

τυπων εκφράσεων, όπως: *ἀνά, ἐπί* (παραμερίστηκε από την *ἐπάνω εἰς), κατά, περί, πρό, πρός, σύν, ὑπέρ, ὑπό*[11].

Στο θέμα του λεξιλογίου, η πρώτη εντύπωση είναι πως την περίοδο αυτή η γλώσσα εμπλουτίστηκε αφάνταστα τόσο με τη διαδικασία της παραγωγής όσο και με δάνειες λέξεις και ακόμα πως έγιναν αρκετές σημασιολογικές αλλαγές. Η εντύπωση αυτή όμως είναι ως ένα βαθμό παραπλανητική. Για πρώτη φορά από τότε που στην Αίγυπτο ο κόσμος σταμάτησε να γράφει τα ιδιωτικά του γράμματα στα Ελληνικά, έχουμε ένα εκτεταμένο σώμα κειμένων που είναι γραμμένα σε μια γλώσσα που προσεγγίζει τη δημώδη. Πολλά από αυτά που δεν είχαν προηγουμένως καταγραφεί στον γραπτό λόγο έρχονται τώρα στην επιφάνεια. Γίνεται πια φανερό ότι τα περισσότερα γνωρίσματα, που πρωτοσυναντήσαμε στην πρώιμη δημώδη γραμματεία από τον 12ο αιώνα και πέρα, είναι στην πραγματικότητα πολύ παλιότερα· κάθε προσπάθειά μας όμως να χρονολογήσουμε με ακρίβεια κάποιο απ' αυτά τα γνωρίσματα είναι αδύνατη εξαιτίας της έλλειψης σύγχρονων μαρτυριών. Παρ' όλα αυτά ορισμένες κατηγορίες δάνειων λέξεων μπορούν να χρονολογηθούν, π.χ. όροι του φεουδαρχικού δικαίου που προέρχονται από τα Γαλλικά και είναι απίθανο να μπήκαν σε κάποιο αριθμό στην ελληνική γλώσσα πριν το 1204.

Τα παραγωγικά επιθήματα, που απαριθμήσαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, εξακολουθούν να είναι γόνιμα και ορισμένα άλλα μάλιστα γίνονταν όλο και περισσότερο παραγωγικά, π.χ. *-ίτσι (ον), -ούτσι (ον), -ούτσικος* (τα δύο τελευταία είναι ιταλικής καταγωγής). Οι σύνθετες λέξεις κάθε είδους είναι πολύ διαδεδομένες. Πολλές απ' αυτές είναι ολοφάνερα λεξιπλασίες, πράγμα που μαρτυρεί τον 'απεριόριστο' χαρακτήρα του μεσαιωνικού και νεοελληνικού λεξιλογίου. Αν εξετάσουμε 100 γραμμές από κάθε ποικίλο λαϊκότροπο κείμενο της περιόδου θα βρούμε τις εξής σύνθετες λέξεις που δίνουν την εντύπωση ότι είναι καινούργιες (εφόσον μας λείπουν τα λεξικά για αυτά και για άλλα κείμενα της μεσαιωνικής γραμματείας, μια επιφανειακή πραγμάτευση των κειμένων είναι η μόνη που μας είναι δυνατή):

[11] Για την ιστορία των προθέσεων στα μεσαιωνικά Ελληνικά μπορεί να βρει κανείς πολύ υλικό στον Jannaris (1897) 365-99. Παραμένει όμως ακόμα ως ένα desideratum η συστηματική μελέτη της χρήσης τους στα διάφορα κείμενα. Για τη δοτική πτώση και τα υποκατάστατά της πβ. Trapp (1965).

α) *Προδρομικά ποιήματα*

ταντανοτραγάτης
πρωτοβαβά
φιλεύσπλαγχνος
ψυχοκρατῶ
κονταςφίκτουρος
τριψιδογαροπίπερον
ἁγιόθρουμβον
πρασομάρουλον
χρυσολάχανον
φρυγιοκράμβιν
καρικοκουκουνάρια
στραγαλοσταφίδες
τσουκαλολάγηνα
χουρδούβελα
καθαροκόσκινον
κηροστούπιν
πηγαδόσχοινον
χαμομηλέλαιον
ἀγριοσταφίδα
λυσσομάμμουδον
τραυματάλειμμα
λυκοκαυκαλιάζω
σπαταλοκρομμύδη
μονόκυθρον
παστομαγειρία
μεσονέφριν
λιθομάργαρος
πυργόδωμα

ε) *Ιμπέριος και Μαργαρώνα*

ἀργυροπεταλᾶτος
χρυσοτσάπωτος
κιτρινόχρους
ἀγγελοσουσσουμίαστος
λαμπροαρματωμένος
συσσελοαρματωμένος

στ) *Τρωικός Πόλεμος*
(η υποτιθέμενη διασκευή

β) *Χρονικόν του Μορέως*

σαγιτολάσι
φτωχολογία
ῥουχολογῶ
ἀρχοντολόγι

γ) *Λίβιστρος και Ροδάμνη*

παιδόπουλος
ἡλιογεννημένος
μυριοχάριτες
λαμπροχρωματισμένος
ποθοακαταδούλωτος
ἐρημοτοπία
ἀντιπεριπλέκομαι
ἐρωτικοκάρδιος
λογισμομαχῶ
ὁλοανασκέπαστος
ἐρημότοπος
θαλασσοβράχι
δαιμονογυρεύω

δ) *Καλλίμαχος και Χρυσορρόη*

δακτυλιδόπουλος
χρυσογνήματος
παμπλούμιστος
μισθαργός
σφυρηλάτημα
ἀκροπύργωμα
μαργαροχιονόδοντος
γλυκόσταμα
κοκκινομάγουλος
κρυσταλλοκιονοτράχηλος
στρογγυλοεμορφοπήγουλος
ζαχαρογλυκερᾶτος
ποθοπερίβολος
μοσχόδενδρον
ροδόσταμα
καρδιοφλόγιστος

του ποιήματος του Benoît de Sainte - Maure, που ένα μικρό μόνο μέρος του δημοσιεύτηκε)

ξενοχάραγος
περιμουσειωμένος
μυρεψικός
βαλσαμόλαιον
λιθομάργαρος

ζ) *Αχιλλής*

φεγγαρομεγαλόφθαλμος
κοκκινοπλουμόχειλος

η) *Λεονάρδος Ντελλαπόρτας*

δολοσυκοφαντία
κλωθογυρίζω
συχνοαναστέναμα
ζηλοφθονία
εὐτυχοτυχία
πικροδυστυχία
μυρωσκορπίζω
ἐπινόμι
καρδιογνώστης
λαμπροευδοξότατος
μεγαλοευγενέστατος[12]

Παρόμοιοι κατάλογοι μπορούν να συνταχθούν και από άλλα λαϊκότροπα κείμενα. Όπως συμβαίνει και στην κλασική και την ελληνιστική γλώσσα, τα σύνθετα είναι στη μεγάλη τους πλειοψηφία προσδιοριστικά και η διάταξη των συνθετικών στοιχείων είναι όπως στα αρχαία Ελληνικά, δηλ. το στοιχείο που προσδιορίζει προηγείται από το προσδιοριζόμενο εάν είναι ουσιαστικό ή επίθετο και αν είναι ρήμα, το ακολουθεί. Υπάρχουν όμως πολλές εξαιρέσεις σ' αυτό τον κανόνα. Ειδικότερα, σύνθετα με πρώτο συνθετικό ρήμα είναι ευρέως διαδεδομένα στην περίοδο που πραγματευόμαστε, όπως π.χ. *γλειφομελοῦσα, σβηνοκάνδηλας, σπαταλοκρομμύδης, σχιζοχάρτης, κοψόρρινος*. Πολύ κοινόχρηστα γίνονται και σύνθετα ρήματα με πρώτο συνθετικό όνομα που αντιπροσωπεύει το αντικείμενο του ρήματος ή κάποιο επιρρηματικό προσδιορισμό, όπως π.χ. *ψυχοκρατῶ, λυκοκαυκαλιάζω, ρουχολογῶ, λογομαχῶ*. Αυτά τα σύνθετα δεν είναι απαραίτητα μετονοματικά που σχηματίστηκαν από ένα σύνθετο ουσιαστικό, όπως ήταν στις προηγούμενες περιόδους.

Στην ύστερη μεσαιωνική περίοδο οι άμεσοι δανεισμοί από τη λατινική γλώσσα ουσιαστικά σταματούν. Η γλώσσα αυτή δεν μιλιόταν πια σε καμιά περιοχή της αυτοκρατορίας ούτε και έξω από τα σύνορά της και ο ρόλος της ως επίσημης και διοικητικής γλώσσας ήταν περιορισμένος. Οι λατινικές προσφωνήσεις στην αυτοκρατορική αυλή και οι λατινικές υπογραφές στα

[12] Για κάποια από αυτές τις λέξεις, που αρχίζει από το *α* ως το *κ*, πβ. Κριαράς (1968—).

έγγραφα που εξέδιδε η αυτοκρατορική καγκελαρία αποτελούν την εποχή αυτή σκέτα απολιθωμένα γλωσσικά υπολείμματα, όπως οι νορμανδογαλλικές φράσεις που μεταχειρίζονται οι Άγγλοι νομικοί. Από την άλλη μεριά, η αυξανόμενη επίδραση της δυτικής Ευρώπης και η διακυβέρνηση μεγάλων ελληνόγλωσσων περιοχών από δυτικοευρωπαϊκές δυνάμεις είχε ως αποτέλεσμα εκτεταμένους δανεισμούς από τα Ιταλικά — κυρίως από τη βενετσιάνικη διάλεκτο — και από τα Γαλλικά.[13] Αυτές οι ρωμανικές δάνειες λέξεις είναι κυρίως πολιτιστικά δάνεια, είναι δηλ. λέξεις για εισαγόμενα αντικείμενα και έννοιες και δεν αντικαθιστούν υπάρχουσες ελληνικές λέξεις. Δεν έχουμε άμεσες ενδείξεις, είναι όμως λογικό να υποθέσουμε ότι οι ιταλικές δάνειες λέξεις την ιδιαίτερα κοινόχρηστες σε περιοχές που βρίσκονταν στην κυριαρχία των Βενετσιάνων και των Γενοβέζων, όπως η Κρήτη, η Εύβοια και πολλά νησιά των Κυκλάδων, και οι γαλλικές δάνειες λέξεις σε περιοχές γαλλικής κατοχής, όπως η Πελοπόννησος και προπαντός η Κύπρος. Οι όροι του φεουδαρχικού δικαίου και της ιδιοκτησίας προέρχονται περισσότερο από τα Γαλλικά, ενώ όσοι αναφέρονται στις τέχνες, στα επαγγέλματα και τους ναυτικούς όρους είναι συνηθέστερα ιταλικής καταγωγής. Το μεγαλύτερο μέρος από τις λέξεις αυτές είναι ουσιαστικά και κατά κανόνα προσαρμόζονται σε κάποιο ελληνικό μορφολογικό σχήμα. Εξαίρεση αποτελούν κυρίως οι τίτλοι και άλλα σχεδόν κύρια ονόματα, όπως π.χ. *μισίρ, μισέρ* (=monsieur). Τα ρήματα δεν γίνονται εύκολα δάνειες λέξεις λόγω της ανάγκης να διαθέτουν δύο θέματα. Τα λίγα σχετικά ρήματα που πήρε η ελληνική γλώσσα από τις ρωμανικές γλώσσες — ή που σχημάτισε από δάνειες ρωμανικές λέξεις — σχηματίζονται με τα παραγωγικά επιθήματα *-άρω*[14], *-ίζω, -εύω*, στα οποία αντιστοιχούν κανονικά αοριστικά θέματα. Παρά την πρώτη εντύπωση που μας δίνουν ορισμένα κείμενα, η έκταση του δανεισμού από τις ρωμανικές γλώσσες ήταν αυτή την περίοδο περιορισμένη. Σπάνια οι λέξεις αυτές γίνονται αναπόσπαστο μέρος της γλώσσας στο βαθμό που γίνονταν οι λατινικές δάνειες λέξεις την προηγούμενη περίοδο. Συγκεκριμένα,

[13] Η κυριότερη μελέτη των δάνειων λέξεων στα μεσαιωνικά Ελληνικά παραμένει αυτή του Τριανταφυλλίδη (1909)· πβ. επίσης Contosopoulos (1978).

[14] Τα ρήματα σε *-άρω* (από το ιταλικό *-are*) σχηματίζουν κανονικά τον αόριστό τους σε *-άρισα*.

δεν μας έδωσαν σχεδόν κανένα παραγωγικό επίθημα για να παραχθούν λέξεις από ελληνικά θέματα. Τα ρωμανικά επιθήματα *-άδος, -έλλα, -έλλο, -έττο, -έσσα, -ῖνος* σπάνια χρησιμοποιούνται έξω από τις ρωμανικές δάνειες λέξεις. Αν κάνουμε έναν έλεγχο σε 100 στίχους από κάθε πρώιμο δημώδες κείμενο, από τα παρακάτω έργα, βρίσκουμε τα εξής γαλλικά και ιταλικά γλωσσικά δάνεια:

Χρονικόν του Μορέως *καβαλάρος, καβαλαρὸς* *μισὶρ* *ρόϊ* *λίζιος* (liege) *κουγκεστίζω* (ρήμα σχηματισμένο κανονικά από τη δάνεια λέξη *κουγκέστα*)	*Καλλίμαχος και Χρυσορρόη* *ἐξόμπλιον* (exemple) *Βέλθανδρος και Χρυσάντζα* *φλισκίνα* (piscina) *Τρωικός πόλεμος* *τσάμπρα* (chambre)
Λίβιστρος και Ροδάμνη *τέντα* *σουκανιὰ*	*Αχιλλητς* *φισκίνα* *κουρτέσα* *φάλκων*

Μια σύγκριση με τις παρόμοιες λίστες των νεόπλαστων σύνθετων λέξεων που αναφέραμε στις σελίδες 115-6 υπογραμμίζει το γεγονός ότι η σημαντική διεύρυνση του ελληνικού λεξιλογίου, που είναι εμφανής σ' αυτή την περίοδο, πραγματοποιήθηκε κυρίως με τη χρησιμοποίηση ελληνικών γλωσσικών αποθεμάτων και όχι με λεξιλογικούς δανεισμούς, παρά το κύρος που είχαν τα Γαλλικά και τα Ιταλικά ως διοικητικές γλώσσες. Η κυριότερη εξαίρεση σ' αυτή τη γενική διατύπωση αφορά τους ναυτικούς όρους. Στο μεγαλύτερο μέρος τους είναι ιταλικής καταγωγής και συχνά πέρασαν από τα Ελληνικά στα Τουρκικά, στα Αραβικά και σε ένα μικρότερο βαθμό στα Ρωσικά. Οι όροι αυτοί σχημάτισαν ένα μέρος της lingua franca —ενός διεθνούς εμπορικού και ναυτικού λεξιλογίου που δεν έχει όμως τα δομικά χαρακτηριστικά μιας γλώσσας— που χρησιμοποιούνταν σ' ολόκληρη την ανατολική Μεσόγειο και τη Μαύρη θάλασσα ως τον 19ο αιώνα.[15]

[15] Πβ. Kahane και Tietze (1958).

5 Τα Ελληνικὰ στην εποχή της Τουρκοκρατίας

Η άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Τούρκους το 1453 και το τέλος της βυζαντινής αυτοκρατορίας δεν άλλαξε σημαντικά τις συνθήκες κάτω από τις οποίες χρησιμοποιούνταν η ελληνική γλώσσα. Δυνάμωσαν απλώς οι προϋπάρχουσες τάσεις. Η 'σοβαρή' λογοτεχνία συνέχισε να γράφεται αποκλειστικά στη λόγια γλώσσα ή στον κοντινότερο δυνατό γλωσσικό της τύπο, που μπορούσαν να πετύχουν οι συγγραφείς. Η λογοτεχνία στην ομιλουμένη ή σε μια γλώσσα που περιείχε πολλά στοιχεία της προφορικής γλώσσας περιορίστηκε σχεδόν μόνο στην ποίηση. Η ποίηση αυτή, κατά κανόνα, δεν ήταν δημοτική, παρόλο που σε ορισμένες περιπτώσεις συντέθηκε προφορικά. Οι συγγραφείς της, αλλά και οι αναγνώστες ή οι ακροατές της συχνά ανήκαν στις πιο εύπορες και μορφωμένες κοινωνικές ομάδες. Αλλά η ποίηση αυτή δεν απολάμβανε το κύρος που θα είχε ένα έργο γραμμένο στη λόγια γλώσσα και γι' αυτό υπήρχε μια ατημελησία στη γλωσσική μορφή. Όπως μερικοί σύγχρονοι του Πετράρχη — και καμιά φορά και ο ίδιος ο Πετράρχης — εκτιμούσαν περισσότερο το ανιαρό και παράγωγο λατινόγλωσσο επικό ποίημα *Africa* από τα ιταλικά ποιήματα του *Canzoniere*, έτσι και η ελληνική κοινωνία — παρά την ευχαρίστηση που ξέρουμε ότι έβρισκε στη δημώδη ποίηση — θεωρούσε πως δεν άξιζε τον κόπο να αντιγράψει και να μεταδώσει κανείς τα λαϊκά έργα, όπως γινόταν με τα έργα της λόγιας παράδοσης.[1]

Εδώ όμως σταματά και η ομοιότητα ανάμεσα στην Ελλάδα και την Ιταλία. Στα χρόνια του Πετράρχη η Ιταλία είχε ήδη μια εθνική γλώσσα — lingua toscana in bocca romana — αν και αυτή δεν ήταν ουσιαστικά η μητρική γλώσσα κάποιας συγκεκριμένης γλωσσικής κοινότητας. Η Ελλάδα έπρεπε να περιμένει ως τον 19ο αιώνα για μια εθνική γλώσσα και πραγματικά κατά μια

[1] Για πολλές πλευρές του ζητήματος της ελληνικής γλώσσας στην περίοδο της Τουρκοκρατίας, πβ. Θαβώρης (1971).